

SYSTÉMOVÝ PRÍSTUP V JAZYKOVEDE

JÁN HORECKÝ, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

HORECKÝ, J.: Systems Approach in Linguistics. *Filozofia* 37, 1982, №. 4, p. 547—551

The author analyzes the contemporary systems research in linguistics. He demonstrates how phonemes and consonants can be modelled by a matrix or a tree-diagram.

He shows the structural character of the language by means of a) the system of linguistic signs, b) the system of grammatical categories, c) the system of grammatical units, d) the system of pragmatic units and the system of linguistic function. The individual systems are connected with each other by various links and the elements of these systems take part in a complex way in the means of expressing.

The language represents a complex dynamic system and the impulses for its development are to be sought in the internal contradictions and for their explaining it is, therefore, not sufficient to use systems approach only but it is also necessary to employ the principles of materialist dialectics.

Pri skúmaní jazyka, najmä jeho gramatickej zložky sa systémový prístup uplatňoval už v prvých začiatkoch jazykového bádania. Svedčia o tom napr. pokusy konštruovať paradigmy pri skloňovaní podstatných mien, pri časovaní slovies; tieto pokusy boli motivované predovšetkým systémovým charakterom pádov a slovesných osôb. V novovekej jazykovede zásadný prínos k uplatňovaniu systémového prístupu znamená téza Ferdinanda de Saussura, zakladateľa jazykovedného štrukturalizmu, že jazyk, resp. istá zložka jazyka tvorí celok, v ktorom je všetko navzájom viazané (ou tout se tient). Pravda, jednostranné zdôrazňovanie vzťahovej stránky pri ďalšom rozvíjaní tohto hľadiska viedlo k rýchlemu prechodu rozličných štrukturalistických škôl na pozície idealizmu.

V súčasnej svetovej jazykovede sa znova rozvíja diskusia o takých základných pojmoch, ako je systém a štruktúra. Ohlasy týchto diskusií, spolu s úsilím o vypracovanie vlastného stanoviska možno nájsť aj u niektorých domácich autorov. [1; 2]

Pre systémové skúmanie jazyka sú už dávno vypracované isté postupy, ako aj rozličné prostriedky na znázorňovanie systémových vzťahov, rozličné modely.

Ku klasickým a veľmi jednoduchým modelom patrí znázorňovanie systémov pomocou geometrických obrazcov, trojuholníkov a štvoruholníkov. Napr. vokálny systém slovenčiny sa znázorňuje ako štvoruholník alebo trojuholník:

ä	a		a
e	o		e o
i	u	i	u

Každá fonéma v tomto systéme je jednoznačne vymedzená dvoma prí-

znakmi: miestom artikulácie v prednej alebo zadnej časti ústnej dutiny a stupňom otvorenosti. Napr. v štvoruholníkovom systéme fonéma [a] sa artikuluje vzadu a má najvyšší stupeň otvorenosti, v trojuholníkovom systéme je rovnako na najvyššom stupni otvorenosti, ale miesto artikulácie nie je rozhodujúce.

Takéto znázornenie veľmi výrazne vystihuje, že vokálny systém nie je osobitný objekt (nemôžno povedať: toto je objekt zvaný vokálny systém), ktorý by mal istú štruktúrovanosť. Vokálny systém je množina prvkov, ktorá má istú štruktúru.

Zložitejšie sú vzťahy medzi fonémami v množine konsonantov, pretože každý konsonant je vymedzený väčším počtom vlastností. Preto sa v tejto oblasti lepšie uplatňuje modelovanie na základe dištingtívnych príznakov, ktoré sa všetky vyskytujú v každej fonéme v kladnej či zápornej podobe. Napr. fonému [p] možno vymedziť ako usporiadaný rad týchto dištingtívnych príznakov: nesonórnosť, konsonantickosť, nevo-kalickosť, nekompaktnosť, gravisovosť, okluzívnosť, neznalosť. (1, s. 178)

Takto možno vymedziť všetky fonémy a potom štruktúru takejto množiny foném možno modelovať pomocou matrice alebo stromového grafu. Pravda, zatiaľ niet zhody medzi bádateľmi o počte a vlastnostiach dištingtívnych príznakov, preto neprekvapuje, že napr. pre fonologický systém súčasnej slovenčiny jestvujú až tri modely, ktorých autormi sú E. Pauliny, J. Horecký a J. Sabol. (1; 4; 3)

Systémový prístup sa však v jazykovede už dávno uplatňuje pri skúmaní takých reálnych objektov, ako je slovo a veta. Slovo má morfemickú štruktúru, resp. aj slovotvornú štruktúru, veta má syntagmatickú a syntaktickú štruktúru. Slovo i vetu možno segmentovať na menšie zložky a formulovať pravidlá pre usporiadanie týchto zložiek.

Treba však zdôraniť, že štruktúrované sú aj ideálne objekty. Napr. taký ideálny objekt, ako je gramatická kategória pádu, je štruktúrovaný tak, že tvorí množinu gramém (nominatív, akuzatív, datív, lokál, inštrumentál), ktoré sú definované pomocou istých dištingtívnych príznakov založených napr. na vyjadrovaní priamej, nepriamej alebo okrajovej účasti na deji.

Jednotlivé množinové alebo objektové systémy v jazyku sú navzájom rozličnými väzbami späté a tvoria tak zložitý systém, do istej miery hierarchicky usporiadaný. Tvoria teda jazyk ako ideálny objekt, štruktúrovaný práve hierarchickým usporiadaním jednotlivých systémov.

Veľmi schematicky možno štruktúrovanosť jazyka opísať takto:

Zložitý systém jazyka

Systém jazykových znakov

jazykové znaky

sémantické
príznačky

Systém gramatických kategórií

gramatické kategórie	gramémy	dištinktívne príznyaky
-------------------------	---------	---------------------------

Systém gramatických jednotiek

dištinktívne príznyaky	fonémy fóny	morfémy morfy	lexémy lexy
---------------------------	----------------	------------------	----------------

Systém pragmatických jednotiek

prozodické vlastnosti	modálnosť	vetné vzorce	tematické postupnosti	komunikačné postupy
--------------------------	-----------	-----------------	--------------------------	------------------------

Systém jazykových funkcií

všeobecné funkcie	nástrojové funkcie
----------------------	-----------------------

Jednotlivé systémy sú navzájom späté rozličnými väzbami a prvky týchto systémov sa komplexne zúčastňujú na vyjadrovacích prostriedkoch. Napr. slovo *rečník* možno definovať v systéme jazykových znakov ako pomenovanie istej osoby. Význam tohto pomenovania je vymedzený radom sémantických príznakov (činnosť, stála činnosť — povolanie a pod.). Ak má jazykový znak *rečník* fungovať v jazykovej komunikácii, musí dostať predovšetkým isté gramatické kategórie (rod, číslo a pád), taktiež vymedzené svojimi gramémami a dištinktívnymi príznakmi. Okrem toho musí každý jazykový znak dostať istú morfematickú a slovotvornú štruktúru: je zložený z usporiadaného radu istých morfém a hierarchie slovotvorných prvkov. Všetky tieto prvky majú fonematickú štruktúrovanosť a z toho vyplývajúcu konkrétnu realizáciu v texte. Napokon musí jazykový znak, už v podobe slova, dostať isté prozodické vlastnosti (v slovenčine napr. aspoň prízvuk, ale aj možnosť vystupovať s rozličným stupňom zdôraznenia). Pri jazykovej komunikácii sa jazykový znak používa ako agens alebo patiens, ako podmet alebo predmet, prípadne nástroj a zaujíma isté miesto v syntaktickej štruktúre vety. Napokon každý jazykový znak (teda aj naše slovo *rečník*) spĺňa istú funkciu pri dorozumívaní, pri poznávaní a pri fixovaní poznatkov pomocou jazyka.

Takto predstavený systém jazyka možno právom označiť ako zložitý systém. Jeho zložitosť je daná predovšetkým nerovnomernosťou vzťahov medzi jednotlivými podsystémami v rámci systémov, ale aj prešahovaním vzťahov z jedného podsystému, resp. systému do iných.

Tento systém však treba pokladať aj za dynamický. Dynamickosť

je daná predovšetkým jestvovaním variantov v jednotlivých podsystémoch. Varianty sú jednak pozostatkom staršieho stavu, jednak zárodkom budúceho stavu. Dynamickosť jazykového systému však vyplýva predovšetkým z faktu, že jazyk je historicko-spoločenský stav: ak sa vyvíja spoločnosť, v ktorej sa jazyk používa, musí sa vyvíjať aj tento jazyk. Pritom však jazyk patrí k rozvíjajúcim sa systémom a to má dôsledky predovšetkým pre výklad jazykových zmien.

Jazykové zmeny sa nedarí vysvetľovať deterministicky. Jednak sa nepodarilo nájsť jednoznačné determinujúce prvky týchto zmien, jednak nemožno ani deterministicky predvídať budúce zmeny. To isté platí aj o pravdepodobnostnom, štatistickom princípe výkladu jazykových zmien. Nedá sa využiť ani teleologický (predovšetkým v terapeutickom chápaní) princíp jazykových zmien.

Keď sa však jazyk právom pokladá za rozvíjajúci sa systém, treba predpokladať, že sa rozvíja tak, aby bez narušenia mohol plniť svoje základné funkcie (dorozumievaciu, poznávaciu a zhromažďovaciu).

Pritom základné príčiny zmien treba hľadať v systéme samom. Vonkajšie podnety, ktoré sa často pokladajú za rozhodujúce, veľmi často vlastne nie sú vonkajšie, ale patria do iného systému či podsystému. Napr. vonkajšie podnety pre fonematické zmeny nemožno hodnotiť ako mimosystémové operátory, ale ako podnety prichádzajúce z iného systému, resp. podsystému, ale spravidla vždy v rámci zložitého systému jazyka.

Príčiny zmien v takomto širokom systémovom chápaní treba hľadať v systéme samom, v jeho základných protirečeniach. Jedným z takýchto základných protirečení je vzťah medzi statickosťou systému jazykových znakov, systému gramatických kategórií i abstraktnej zložky gramatických jednotiek a dynamickosťou konkrétnej časti gramatických jednotiek a systému pragmatických kategórií. Ďalším dôležitým protirečením je vzťah medzi obsahom a formou. Toto protirečenie sa prejavuje najmä v systéme jazykových znakov a gramatických kategórií: obsahová zložka jazykových znakov a pojmová zložka gramatických kategórií je v tesnejšej a rýchlejšej interakcii s myšlienkovým systémom než príslušné formálne prvky. Ako je známe, forma zaostáva za obsahom.

Zo stručných poznámok o systémovom prístupe v jazykovede možno vyvodiť niektoré závery: 1. Jazykoveda patrí k tým vedným odborom, v ktorých sa systémový prístup uplatňuje plodne už od začiatku tohto storočia. 2. Konštruovanie systémov je vlastne modelovanie jednak istých množín objektov (napr. fonematický podsystém), jednak štruktúrovanosti ideálnych objektov (napr. systém gramatických kategórií). 3. Jazyk je zložitý dynamický systém, podnety pre jeho rozvíjanie treba hľadať vo vnútorných protirečeniach. 4. Ani systémový prístup nie je schopný vysvetliť všetky javy. Pri ich vysvetľovaní treba využívať princípy materialistickej dialektiky.

1. HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978.
2. KRUPA, V.: Jednota a variabilita jazyka. VEDA, Bratislava 1980.
3. ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. SPN, Bratislava 1981.
4. PAULINY, E.: Slovenská gramatika. SPN, Bratislava 1981.

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Ян Горечки

В настоящей статье автор анализирует современное системное исследование языка. На примере фонем и консонантов он показывает, как их можно моделировать при помощи матрицы или графа в виде дерева.

Схематически структурированность языка он выражает посредством а) системы языковых знаков, б) системы грамматических категорий, в) системы грамматических единиц, г) системы прагматических единиц и системы языковых функций. Отдельные системы различным образом связаны друг с другом, элементы этих систем комплексно участвуют в средствах выражения.

Язык — это сложная динамическая система, импульсы для ее развития следует искать во внутренних противоречиях, а поэтому при их объяснении недостаточен лишь системный подход, но необходимо использовать принципы материалистической диалектики.

SYSTEMZUGANG IN DER SPRACHWISSENSCHAFT

Ján Horecký

Der Vf. analysiert im Aufsatz die gegenwärtige Systemforschung im Bereich der Sprache. An Phonemen und Konsonanten zeigt er auf, wie man sie mit Hilfe einer Matrix oder eines Baumgraphen modellieren kann.

Schematisch drückt er die Strukturiertheit der Sprache aus durch a) das System von Sprachzeichen, b) das System grammatischer Kategorien, c) das System grammatischer Einheiten, d) das System pragmatischer Einheiten und das System von Sprachfunktionen. Einzelne Systeme sind gegenseitig durch verschiedene Bindungen verknüpft, und Elemente dieser Systeme nehmen komplex teil an den Ausdrucksmitteln.

Die Sprache stellt ein kompliziertes dynamisches System dar, die Anregungen für seine Entwicklung muss man in den inneren Widersprüchen suchen, und deshalb kommen wir bei deren Erklärung nur mit dem Systemzugang nicht aus, sondern es ist nötig, die Prinzipien materialistischer Dialektik anzuwenden.